Klacsmann Borbála

Egy gyötrelmes hónap – A pesti gettó topográfiája és mikrotörténete[1]

A pesti gettó volt az utolsó, amelyet a második világháború során felállítottak Európában: a nyilasok 1944. november második felében döntöttek a létrehozásáról, és december 10-én zárták le kapuit,[2] amikor a Vörös Hadsereg már a főváros határában állt. Azonban nem ez volt e gettó egyetlen sajátossága. Mint a legtöbb magyarországi gettó, ez is csupán néhány hétig létezett, de végül nem azért számolták fel, mert a lakóit deportálták Auschwitz-Birkenauba, hanem mert 1945. január 17–18-án a Vörös Hadsereg felszabadította őket. Így a súlyos veszteségek ellenére a legtöbb magyar zsidó, akit a gettóba kényszerítettek a nyilasok, túlélte a holokausztot.

Míg a pesti gettó történetének alapjai közismertek a kutatók és a nagyközönség körében is, viszonylag kevés a témával foglalkozó szaktanulmány, továbbá meglehetősen kevesen írtak a gettó mikrotörténetéről, topográfiájáról, annak ellenére, hogy rengeteg forrás, valamint a nagyszámú túlélőnek köszönhetően visszaemlékezések, memoárok állnak rendelkezésünkre. A legfontosabb elsődleges forráscsoportot az úgynevezett gettóiratok képezik: e forrásokat a Zsidó Tanács hozta létre, és elsősorban a gettó közigazgatásáról, a mindennapi gondokról és azok megoldásáról szólnak. Emellett Lévai Jenő is összegyűjtött és közzétett forrásokat, amelyeket a pesti zsidóság és

1 A tanulmány alapját képező kutatást az *If These Streets Could Talk* című Augmented Reality projekt keretein belül végeztem. A kutatást a Conference on Jewish Material Claims Against Germany támogatta, amelyet az „Emlékezet, Felelősség és Jövő" Alapítvány szponzorál a Német Pénzügyminisztérium támogatásával. Ezúton is köszönöm a segítséget a tanulmány bírálóinak, Buchmüller Péternek és Lénárt Andrásnak.

2 Braham, Randolph L. *A népirtás politikája – A Holocaust Magyarországon* II. köt., Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997. 937.

DOI: https://doi.org/10.70928/holokauszt80.2024.05

a gettó történetének elbeszélésével fűzött össze.[3] *A pesti gettó története* című könyve[4] így az előbb említett, néhol töredékes források fontos kiegészítője.

A gettó túlélői közül többen adtak interjúkat különböző gyűjteményekbe, például a Dél-kaliforniai Egyetem Soá Alapítványának, illetve magyarul a Centropának, továbbá például a Csillagos házak honlapján is publikálta a történetét néhány túlélő.[5] Visszaemlékezések, memoárok megjelentek magyarul és angolul is, például a kanadai Azrieli Alapítvány memoársorozatában,[6] valamint *A Vészkorszak árvái*[7] című, nemrég kiadott gyűjtemény is tartalmaz visszaemlékezéseket olyan túlélőktől, akik gyermekként kerültek a gettóba.

E tanulmányt öt tematikus részre osztottam: először röviden ismertetem a pesti zsidónegyed kialakulását, hogy bemutassam az olvasónak azon többékevésbé közismert helyszínek történetét, amelyekről a tanulmány további részeiben szó lesz. Ezután áttérek a csillagos házak rövid történetére, mivel először ezek szolgáltak gettóként a pesti zsidóság számára, és a nagy gettóba költözésük idején szintén fontos szerepe volt annak, hogy a kijelölt területen hány csillagos ház állt. A harmadik és negyedik részben rekonstruálom a gettó létrehozását, valamint mikrotörténeti események és a gettó adminisztrációjának, illetve topográfiájának kapcsolatát. Elemzésemhez az úgynevezett „*spatial history*", azaz a térbeliség története módszertanát használom. E megközelítés lényege, hogy az ember (épített vagy természeti) környezetét tudatos konstrukcióként, a történelem során létrehozott, szüntelenül változó produktumként kezeli. Az így felfogott térhez jellegzetes, időben változó használati módok kötődnek. A térbeli tapasztalatokról szóló reprezentáció, egyes terek nyelvi ábrázolása, értelmezése hozzásegíthet a helyszínhez

3 Lévai Jenő (1892–1983) író, szerkesztő, újságíró. A nemzetközi gettóban élte túl a holokausztot.

4 Lévai Jenő. *A pesti gettó története,* Budapest: Budapest VII. kerület önkormányzata, 2014. Lévai a holokauszt idején naplót írt, és a háború után tudatosan vállalta a krónikási szerepet. Több könyvben írt a zsidóság megpróbáltatásairól, illetve a holokauszt egyes epizódjairól. Zombory Máté. „A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948)" in *Múltunk* 2, 2018, 197–236.

5 https://www.csillagoshazak.hu/.

6 Lásd például: Ibolya Grossman, Andy Réti. *Stronger together,* Toronto: Azrieli, 2016; Kitty Salsberg, Ellen Foster. *Never far apart,* Toronto: Azrieli, 2015.

7 Bányai Viktória, Frojimovics Kinga, Gombocz Eszter (szerk.). *A Vészkorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete,* Budapest: NÜB, 2020.

kötődő történelmi események pontosabb megértéséhez.[8] Ebből a szempontból vizsgálta a csillagos házak és a pesti gettó történetét Tim Cole is; úttörő művében, a *Holocaust City*ben[9] azonban utóbbira jóval kisebb figyelmet fordított, és forrásbázisát elsősorban a nemzsidó hatóságok által írt iratok adták. Ezzel szemben e tanulmányban a gettóiratokon keresztül világítom meg, hogy maga a Zsidó Tanács hogyan építette fel a gettó belső szervezetét, és az hogyan fűződött ezer szállal a terület topográfiájához.

A tanulmány utolsó részének központi témája az, hogy a gettólakók hogyan értékelték át és ruházták fel új jelentéstartalommal a történelmi zsidónegyed egyes helyszíneit. Ebben (saját készítésű) interjúkat, visszaemlékezéseket, memoárokat használok, amelyek természetüknél fogva tartalmazzák egy-egy korszak, jelenség egyéni értelmezését, átélésének interpretációját. Általuk így vizsgálható nemcsak az egyéni emlékezet, hanem a múlt megkonstruálásának módja, az egyéni és kollektív emlékezet összefüggései. Az ilyen típusú visszaemlékezések azonban szükségszerűen töredezettek,[10] hiszen az interjúalanyok mind csupán az általuk átéltekről számolhatnak be, továbbá az emberi emlékezet nem csalhatatlan, bizonyos eseményekről megfeledkezünk, míg másokkal kapcsolatban torzít az emlékezetünk. Emellett a visszaemlékezés megformálása idővel is változik, hiszen az emlékező későbbi tapasztalatait, tudását is hasznosítja a narratíva megalkotásakor, illetve a holokaussthoz hasonló történelmi eseményt átélt emberek feldolgozzák a traumát, ami szintén befolyásolja elbeszélésüket.[11] Mindezeket figyelembe véve a visszaemlékezéseket szintén a térbeliség történetének módszertanán keresztül

8 Gyáni Gábor. „'Térbeli fordulat' és a várostörténet" in *Korunk* 18/7, 2007, 4–14; White, Richard. "What is Spatial History?" in *Stanford History Spatial History Lab,* 2010. https://web.stanford.edu/group/spatialhistory/media/images/publication/what%20is%20spatial%20history%20pub%20020110.pdf letöltve: 2024. június 4. Magyar holokausztkutatók körében használja ezt a módszert például Huhák Heléna. „Koncentrációs tábor mint tértapasztalat" in *Századok* 153/4, 2019, 641–656.

9 Cole, Tim. *Holocaust City – The Making of a Jewish Ghetto,* London, New York: Routledge, 2003. https://doi.org/10.4324/9780203951255 Tim Cole és Alberto Giordano interaktív térképet is készített, amelyen nemcsak a csillagos házak és a gettó épületeit jelölik, hanem ábrázolják a budapesti zsidóság gettósításának terveit is. The Budapest ghetto dataset, https://holocaustgeographies.org/budapestghettodataset letöltve: 2024. szeptember 18.

10 Kovács Éva (szerk.). *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben,* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1956-os Intézet, 2008. 11.

11 Kovács Éva. „Post-testimony. A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében" in *Socio.hu* 8/3, 2018, 114. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.3.107

közelítem meg, szem előtt tartva, amit a *Geographies of the Holocaust* című könyv szerkesztői így fogalmaztak meg: „Terület és tér alapvető az emberi érzelmek és tapasztalatok szempontjából. Míg e fogalmak szorosan kötődnek a fizikai környezethez, gazdagságuk nagyrészt az emberi észlelésből és az értékről alkotott elképzelésünkből származik."[12] Ez a módszertan elősegíti azt, hogy megmutathassam, maguk a túlélők mit tapasztaltak, mit éreztek a gettóban töltött időszak alatt, hogyan jelennek meg az interjúkban a gettó jellegzetes helyei, a túlélők milyen jelentést társítottak egy-egy épülethez, területhez, helyiséghez. Emellett azt is vizsgálom, hogy milyen érzéseket váltottak ki az emlékezőkből az egyes helyeken tapasztalt körülmények.

Tanulmányommal igyekszem hozzájárulni a pesti gettó működésének alaposabb megértéséhez és az ezzel kapcsolatos információk bővítéséhez.

A pesti zsidónegyed története

A hagyományos pesti zsidónegyed ma Erzsébetváros, a VII. kerület, illetve részben a VI. kerület (Terézváros) része. Az első zsidók a 18. század végén érkeztek ide az óbudai közösségből, amikor engedélyt kaptak Pest városától, hogy letelepedjenek. Mivel azonban nem rendelkeztek polgárjoggal, nem lakhattak a városfalon belül,[13] ezért az első telepesek a határtól keletre kerestek olyan helyet, ahol megalapíthatták saját piacukat. Ez a hely ma Budapest szíve, a Deák Ferenc tér – akkoriban azonban „Zsidópiacnak" nevezték. Az itt dolgozók bőrfeldolgozással, gyapjúkereskedelemmel, vászonkészítéssel és termékeik eladásával foglalkoztak.[14]

Később a zsidó élet központja kicsivel keletebbre, az úgynevezett Orczy-házba mozdult el, amely a nevét Orczy István és József bárókról kapta: ők vették meg és egyesítették a mai Károly körúton, a Madách-házak helyén álló két épületet. Az így létrejött monumentális, kétszintes barokk épület több okból is híres volt: először is, a König von Engelland nevű fogadó helyére épült, amely az utazó kereskedők népszerű szálláshelye volt, és nevét

12 A részlet a szerző fordítása. Anne Kelly Knowles, Tim Cole, Alberto Giordano (szerk.). *Geographies of the Holocaust,* Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2014. 4. https://doi.org/10.1093/ahr/120.5.2020a

13 Szívós Erika. *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig,* Budapest: Korall, 2022.

14 Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea. *A zsidó Budapest* I. köt., Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 100.

kölcsönözte a Király utcának is. Másodszor, az Orczy-ház lett Pest második legnagyobb épülete, amelyben lakások, raktárak, pincék és üzletek is helyet kaptak. Úgy működött, akár egy város a városban, kiváltképp a zsidó lakosok számára, akik saját fürdővel,[15] zsinagógával, iskolával, metszővel és üzletekkel rendelkeztek az épületen belül. Az épület hamar afféle horgony lett az újonnan érkező zsidó családok számára: biztosak lehettek abban, hogy itt működő közösséget, és minden szükséges létesítményt megtalálnak.[16]

Az Orczy-házat 1936-ban bontották el – ekkorra a Király utca lett a helyi zsidó élet központja. A 19. század közepén divatos utcának számított impozáns épületeivel és állandóan sűrű forgalmával. A zsidó élet virágzott ebben a környezetben, zsinagógák és imaházak sorát, Talmud Tórát és mikvét létesítettek a Király utcában. A gazdasági élet is itt összpontosult: a kávéházakban (elsősorban az Orczy-kávéházban) egész nap ment az alkudozás, kereskedés; az utcafrontra boltok, műhelyek, gyárak nyíltak.[17] Mivel korábban zsidók nem lehettek céhtagok, többnyire olyan foglalkozásokat űztek, amelyekhez nem volt szükség tagságra: kereskedtek, majd a céhes keretek felszámolása után szabóként, cipészként, ötvösként, tímárként, vagy a ruhaiparban dolgoztak.[18]

A 19. század közepén, kiváltképp az 1867-es emancipációs törvény után a zsidó élet új lendületet kapott. A századfordulóra Erzsébetvárosban 39%-ra, Terézvárosban 35,6%-ra emelkedett a zsidó lakosság aránya. Ekkorra kialakult a zsidóság vagyoni helyzet szerinti térbeli elkülönülése is: a kis- és középpolgárság az előbb említett két kerületben, míg a módosabb nagypolgárok a Lipótvárosban laktak.[19] Ennek ellenére a korábbi zsidónegyed maradt a felekezeti élet központja. 1859-ben befejezték a Dohány utcai zsinagóga, Európa legnagyobb zsinagógájának építését. Ez a hatalmas, gyönyörű épület az asszimiláns zsidó-magyar identitás büszke szimbóluma, mivel belül egy keresztény bazilikára hasonlít, az épület maga azonban a hagyományos zsidó építészet sajátosságait viseli magán.[20] A zsidó közösség modern, asszimilációt

15 Hogy ez fürdő vagy mikve volt-e, lásd Dombi Gábor. „Rituális fürdők nyomában a régi Pesten" in *Egység* 31/139–140, 2021, 17–18.

16 Frojimovics, Komoróczy, Pusztai, Strbik, 1995, 101–107.

17 Frojimovics, Komoróczy, Pusztai, Strbik, 1995, 118–121.

18 Szívós, 2022, 61. A céheket Magyarországon az 1872. évi VIII. tc. szüntette meg. Lásd https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87200008.tv letöltve: 2024. szeptember 17.

19 Szívós, 2022, 71, 64.

20 Komoróczy Géza. *A zsidók története Magyarországon* II. köt., Pozsony: Kalligram, 2012. 47–48.

pártoló neológ vallási irányzatának követői használták e zsinagógát, míg 1913-ban az ortodox közösség szintén felépítette saját zsinagógáját, mikvéjét és iskoláját a Kazinczy utcában. Végül a konzervatívok egy kisebb csoportja eleinte az Orczy-házban maradt, ám hamarosan ők is megvettek egy telket a Rumbach Sebestyén utcában, ahol korábban egy kis imaház állt. Ezen a helyen építették fel, Otto Wagner tervei alapján, a Rumbach zsinagógát, 1872-ben. Ez lett a Status Quo Ante irányzat vallási központja. E három épület – a három nagy vallási irányzat jelképei – adják a zsidónegyed ma is méltán híres „zsinagóga háromszögének" sarkköveit.

A zsidó élet további központjai a negyedben a Síp utca 12., a Pesti Izraelita Hitközség, valamint a neológ vallási és közösségi adminisztráció központja; a Klauzál tér, ahol kóser és nem kóser piacok működtek egymás mellett; a Wesselényi utca 7., ahol a Goldmark teremben kulturális eseményeket tartottak, és a holokauszt alatt zsidó színház is működött.

Első 150 évében a városrész Pest egy új negyedévé fejlődött, ahol pezsgő, sokszínű volt a társadalmi élet, ahol izraeliták, katolikusok, reformátusok és különböző nemzetiségekhez tartozók éltek együtt.[21] Ez a történelmi negyed nemcsak a fővárosi zsidó élet központja volt, de számtalan különleges, történelmi jelentőségű épületében a zsidó vallási irányzatok intézményei működtek. Habár eleinte a negyed a zsidóság kirekesztését is jelképezte, hiszen nem költözhettek a városfalon belül, és a meglévő városi infrastruktúrát sem használhatták, kiépítették a saját hálózatukat, és hamarosan nélkülözhetetlenek lettek Pest gazdasági és kulturális életében.[22]

21 Szívós, 2022, 146–158.

22 A korabeli budapesti zsidó kultúráról, valamint asszimiláció, politika és kultúra kapcsolatáról lásd Mary Gluck. *A láthatatlan zsidó Budapest,* Budapest: Múlt és Jövő, 2017. Konrád Miklós mulatók programjából kiindulva elemezte a pesti zsidó identitást, ugyanakkor felvázolta a főváros egyik jellegzetes kulturális szegmensének történetét: Konrád, Miklós. „Music Halls and Jewish Identities in Budapest at the Turn of the Century" in Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Larisa Lempertienė (szerk.). *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-to-Day History,* Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007. 143–156.

„Szórt gettó" – A csillagos házak

1944-ben, Magyarország német megszállása után, Horthy Miklós kormányzó a németbarát Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnöknek. Ezt a holokauszt egyik leggyorsabb „zsidótlanító" akciója követte: a hatóságok április közepétől gettókat állítottak fel, majd május 15. és július 8. között Magyarország teljes vidéki zsidó lakosságát, 437 402 embert deportálták Auschwitz-Birkenauba és a Bécs melletti Strasshofba.

Ugyanakkor a kormány tervezte a budapesti zsidóság gettósítását is. Az eredeti terv szerint a zsidókat a Rákóczi és Podmaniczky utcák közötti területen koncentrálták volna, míg kiürített lakásaikat a kibombázott rászoruló nemzsidók kapták volna. Ezt több kisebb kijelölt terület egészítette volna ki: három Budán és négy Pesten. Ahogy Tim Cole, a téma kutatója rávilágított, ezáltal nemcsak megvalósult volna a zsidó és nemzsidó lakosság térbeli szegregálása, hanem a főváros főutcái és fontosabb terei is „zsidómentessé" váltak volna.[23] A terv kivitelezése azonban túl sok nemzsidó kiköltöztetésével járt volna a kijelölt területekről, ezért végül elvetették.[24]

1944 májusának elején Endre László, a „zsidókérdés" megoldására kijelölt belügyi államtitkár elrendelte a zsidók által lakott lakások összeírását – e lista alapján tervezték a csillagos házak kijelölését. Lezárt terület helyett ugyanis Endre ekkor már sárga csillaggal megjelölt, a főváros teljes területén elszórt házak sorát képzelte el. Az így létrehozandó „szórt gettó" több célt is szolgált volna: először is, a felszabadult üres lakások otthont adhattak a kibombázott nemzsidóknak. Másodszor, így a zsidókat szegregálták, ami megkönnyítette volna tervezett deportálásukat. Harmadrészt ezáltal a zsidóságot afféle túszként használhatták volna a szövetségesek bombázásai ellen – legalábbis a politikai vezetés egyes tagjai meg voltak győződve arról, hogy a csillagos házak afféle „pajzsként" működtek volna.[25]

A csillagos házak kijelölése egy sor tényezőn múlt: például az épület állapotán, elhelyezkedésén, a házban lévő, zsidók által lakott lakások számarányán, a háztulajdonos személyén, a bérleti díjakon és így tovább.[26] Ez lehetőséget

23 Cole, 2003, 85–90.

24 Braham, 1997, 810.

25 Ezzel kapcsolatosan lásd Cole, 2003, 83. Az elméletet megemlíti Munkácsi Ernő is: Munkácsi Ernő. *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához,* Budapest: Park Kiadó, 2022. 224.

26 A házak kiválasztási szempontjairól és a házmesterek ebben játszott szerepéről lásd: Ádám István Pál. *Házmesterek a vészkorszakban*, Budapest: Park Kiadó, 2024. 66–92.

biztosított a hivatalnokoknak, hogy átrendezzék Budapest népessége nagy részének lakhatási viszonyait, a nemzsidókat jobb lakásviszonyok között, lehetőség szerint alacsonyabb lakbérű házakban helyezzék el, míg a zsidókat rosszabb létkörülmények közé kényszerítsék.[27] Emellett a csillagos házak ötlete kompromisszum is volt stratégiai megfontolások és a nemzsidó lakosság érdekei között, mivel gyakran a lakóközösség összetétele alapján döntöttek, hogy egy-egy ház csillagot kapjon-e.[28]

Eleinte a hatóságok több mint 2600 csillagos házat jelöltek ki. Az átköltözést elrendelő rendeletet június 16-án jelentették meg, ezt mindenhol az adott kerületben kijelölt házak listája egészítette ki. Az épületek kapuját 30 centiméter magas sárga csillaggal kellett megjelölni. A zsidóknak június 21-éig új lakást kellett találniuk, és ekkorra be is kellett fejezniük a költözködést; ezzel szemben a nemzsidók jóval hosszabb időt kaptak a kiköltözésre – nekik június 30-áig kellett elhagyniuk korábbi otthonaikat, és jóvátételt is felajánlottak azoknak, akik emiatt kényszerültek elköltözni. A hatóságok tervei szerint egy-egy zsidó családnak egyetlen szoba jutott, kivéve, ha a család több mint öttagú volt, vagy ha a szoba kisebb volt 25 négyzetméternél.[29]

A folyamatot hátráltatta, hogy amint megjelentek a listák, felháborodott lakók petíciói árasztották el a városházát: a legtöbbet olyan nemzsidók írták, akik kérték házaik kijelölésének visszavonását.[30] Ennek eredményeképpen a hatóságok jelentősen csökkentették a csillagos házak számát, és június 22-én új listákat publikáltak, amelyekben már csupán kevesebb mint 2000 ház szerepelt. Ugyanekkor a zsidók átköltözködésének határidejét június 24-ére módosították.[31]

Ma már nehéz lenne elképzelni az ezt követő tömegjeleneteket: a Budapesten körülbelül tízezer épületben szétszórtan élő mintegy 200 ezer zsidó

---

27 Cole, 2003, 91.

28 Ezzel kapcsolatban lásd a rendeleteket a Budapest Főváros Levéltára honlapján: https://holocaust.archivportal.hu/temak/ki-kell-menni-zsidonak-lakasabol-csillagos-hazak-kijelolese-budapesten letöltve: 2024. június 5.

29 Braham, 1997, 813.

30 Cole, 2003, 131–133.

31 A szakirodalomban nincs konszenzus arról, hogy végül hány csillagos házat jelöltek ki a hatóságok. Ungváry Krisztián 1943 házról ír (Ungváry Krisztián. „Előszó" in Nádor Éva (szerk.). *Csillagos házak – Emberek, házak, sorsok,* Budapest: Nádor és Társa Tanácsadó Iroda, 2015. 16.); Tim Cole 1948 házról tud (Cole, 2003, 156.), Ádám István Pál 1951-ről (Ádám, 2024, 72.), míg Randolph L. Braham azt írja, hogy a kezdetben kijelölt 2681 házból „a sárga csillagos minősítést 700-800 épülettől megvonták" (Braham, 1997, 812.).

többségének költöznie kellett;[32] mi több, sokan kétszer is költözni kényszerültek, mivel a június 22-i listán már nem szerepelt az a ház, ahol először berendezkedtek. Munkácsi Ernő, a Zsidó Tanács tagja szemléletes képet festett erről az időszakról: „Június 24-e szombati napra esett. Budapest olyan látvány színhelye volt, amelyre évszázadok óta példa nem lehetett. Lovasszekereken, kézikocsikon, taligákon és – akinek más nem jutott – hátukon batyukban cipelték Izrael gyermekei cókmókjukat, a legszükségesebb bútort és használati tárgyakat a »kijelölt« házakba. Egy nappal később (a kijárási tilalom folytán) a templomokban megszűnt a rendes időben tartott istentisztelet, ami a zsinagógák fennállása óta nem fordult elő. […] A szombat szentségének megtörésével voltak kénytelenek ezren és ezren az utolsó napon terhet hordani, málhát cipelni, hogy amikor az est leszáll, ne legyenek fedél nélkül és ne szolgáltassanak ürügyet arra, hogy az utcákon razziázó SS legények és detektívek elhurcolják őket. Hosszú nyári este volt. A leszálló nap még megvilágított egy-egy költözködő csoportot, akik az utolsó percekben kapkodva, szinte lopódzkodva menekültek »új otthonaikba«."[33]

Egy nappal az új határidő után több új antiszemita korlátozás látott napvilágot: az ekkor bevezetett kijárási tilalom értelmében zsidók csak délután 2 és 5 óra között hagyhatták el az otthonaikat (ezt később 11 és 5 órára módosították), és nem látogathattak bizonyos intézményeket, például fürdőket, szállókat, éttermeket, színházakat, hacsak azok külön ki nem voltak jelölve erre a célra.[34]

Míg a hatóságok a csillagos házakat eredetileg a budapesti zsidók deportálása előtti átmeneti megoldásként képzelték el, végül ezt a tervet elvetették,[35] és a zsidóság késő őszig a kijelölt házakban lakott.

32 Braham, 1997, 814.

33 Munkácsi, 2022, 227.

34 Cole, 2003, 166.

35 A budapesti zsidók tervezett deportálását több okból kifolyólag állították le: közrejátszott e döntésben a semleges államok követségeinek tiltakozása, a politikai elit azon törekvése, hogy Magyarország nemzetközi megítélését valamelyest javítsák, valamint augusztus végén Románia kiugrása. Braham, 1997, 872–874.

A pesti gettó létrehozása

1944 őszén, a csillagos házak lakói számára viszonylag nyugalmas időszak után került hatalomra puccsal az antiszemita Nyilaskeresztes Párt: miután Horthy Miklós megpróbálta az országot kivezetni a háborúból, a németek megegyeztek Szálasi Ferenccel, hogy átadják neki a hatalmat. A nyilasok aztán elszántan folytatták a háborút a végsőkig a nácik oldalán. A „zsidókérdés" megoldását ebben az időszakban több tényező befolyásolta. Egyrészt a németek elképzelései: 1944. október 17-én Adolf Eichmann, a németek „zsidótlanítási szakértője" visszatért Magyarországra, és 50 ezer zsidó munkaszolgálatost, továbbá a maradék zsidóság gettósítását követelte. A nyilasok általános mozgósítás keretében több tízezer 16 és 60 év közötti zsidó férfit, valamint 18 és 40 év közötti nőt hurcoltak el munkaszolgálatra – részben a főváros védelmére, részben pedig – a németek követeléseinek megfelelően – halálmenetekben a nyugati határra.[36]

A nyilas terror és a munkaszolgálatos zsidókkal való bánásmód a semleges országok és a Vatikán tiltakozását váltotta ki, ezért ahelyett, hogy a még be nem sorozott zsidóságot átadta volna a németeknek, 1944. november 17-én Szálasi csoportokra osztotta őket különböző kivételezettségi, védettségi jogcímek – illetve ezek hiánya – alapján. E tervezet eredményeképpen jelölték ki november elején a XIII. kerületben azokat a „védett házakat", ahová a semleges államok diplomatái által kiállított védlevelekkel *(Schutzpasse)* rendelkező zsidók költözhettek, és amely később a „nemzetközi" vagy „kis gettó" elnevezést kapta. Hasonlóképpen a hat kategória között szerepeltek a „Magyarországon visszamaradt, gettóban tömörített zsidók", azaz azok, akiket a háború után terveztek kitelepíteni az országból – köztük a gyermekek, idősek, várandós nők, betegek stb.[37] Többségében valóban az utóbbiak kerültek a pesti gettóba. Így tehát a tömeges deportálás helyett a nyilasok a „zsidókérdést" saját szájízük szerint oldották meg, amit egyfajta kompromisszum jellemzett a különböző, ellentmondásos külpolitikai elvárások miatt.

November 18-án a kormány tájékoztatta a Zsidó Tanácsot,[38] hogy gettót állítanak fel a VII. kerületben. Hogy megbízottjai mennyire egyenlőtlen

36 Braham, 1997, 914–915, 921–927.

37 Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, MZsML XXXIII-5-c, 11. tétel, a Szálasi-kormány utasítása a Zsidó Tanácsnak.

38 Mivel a nyilas hatalomátvétel után a korábbi Zsidó Tanács vezető tagjainak többsége bujkálásra kényszerült, munkatársai nagy része pedig szétszéledt, ezért a tanácsot ekkor átszervezték. Bár ismét Stern Samu, a tanács addigi vezetője lett az elnök, ő nem sokkal

partnerként kezelték a zsidókat képviselő szervet a megbeszélések során, arról tanúskodik a memorandum, amelyet a tanács vezetősége november 19-én Mohay Gyula budapesti főpolgármesternek küldött: „Főparancsnok helyettes [Solymossy János[39]] tanácskozásra volt szíves hívni a Magyar Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának Teljhatalmú megbízottját, hogy a zsidóság sorsát eldöntő tanácskozáson résztvegyen. Sajnos kiküldöttünk a tanácskozásból kizáratott és csak az értekezlet befejezése után volt szíves közölni, hogy az eddig el nem szállított, illetőleg Pesten visszamaradt zsidókat az ugyanakkor átadott vázlaton megjelölt helyre, gettóba helyezik el."[40]

Ehhez a megalázó bánásmódhoz társult a Zsidó Tanács újra meg újra benyújtott kéréseinek és kérvényeinek ignorálása – annak ellenére, hogy beadványaikban ismételten hangsúlyozták: a teljes budapesti zsidó népesség bezárása ilyen kicsi, mindennemű infrastruktúra híján lévő területre a tömeges pusztulásukhoz vezet, és a tanács, mint képviseleti szerv, nem vehet részt e terv megvalósításában.

A nyilas kormány november 29-én tette közhírré a gettórendeletet. Az ezután kiadott rendelet a következőket tartalmazta: „A kijelölt területre való azonnali bevonulás végett minden zsidó személy 2 (kettő) órán belül a ház udvarán – helyszűke esetén a ház folyosóin – menetkészen gyülekezni köteles. Vissza egyedül a kirendelt karhatalom által is menetképtelennek ítélt betegek maradhatnak, azonban a zsidó családtagoknak a rendelkezésre álló 2 órán belül ezeket is be kell szállítaniok a háznak a házfelügyelő által kijelölt egyik földszintes lakásába. Onnan a Zsidó Tanács 24 órán belül köteles ezeket a betegeket is a gettóba elszállíttatni. A kijelölt területre bevonuló zsidók magukkal vihetik: a rajtuk lévő öltözékeket, két rend fehérneműt, egy rend ágyneműt, teljes élelmiszerkészletüket, összes pénzüket és más, kisebb értékeiket (gyűrűk, ékszerek). A bútorzaton kívül a lakásban fellelhető,

később szintén a rejtőzést választotta, így Stöckler Lajos elnökhelyettes vette át a posztot. Stöckler Domonkos Miksával, a tanács műszaki osztályának vezetőjével együtt szervezte meg a gettó belső működését, és tartotta a kapcsolatot a kormány képviselőivel. Braham, 1997, 477.

39 Solymossy János (1912–?) rendőr törzsfelügyelő, főparancsnokhelyettes, akit a belügyminiszter a budapesti zsidók koncentrálásáért, a gettó létrehozásáért és megszervezéséért felelős miniszteri biztosnak nevezett ki 1944. november 17-én. E minőségében Solymossy napi kapcsolatban állt a Zsidó Tanáccsal, és segített a gettó adminisztrációjának megszervezésben.

40 MZsML XXXIII-5-c, a Zsidó Tanács memoranduma, 1944. november 19.

de az előbbi bekezdés szerint magukkal nem vihető értékeiket kötelesek a házfelügyelő, a légó házparancsnok és a kirendelt karhatalom parancsnoka által a ház földszintjén kijelölt lakásba levinni és ott elraktározni. A kijelölt földszinti lakásba elhelyezendő értéknek számít: mindennemű katonai felszerelés, a személyesen el nem szállítható és nem romlandó élelem, ruházat és ágynemű, értékes szőnyegek, műtárgyak, arany és ezüst evőeszközök, bárminemű arany és ezüst dísz- és egyéb tárgyak. […] Az értéktárgyak megsemmisítése, megcsonkítása, elrejtése, a leraktározási kötelezettség alól bármi módon megkísérelt elvonása, vagy az ezekben való közreműködés, segédkezés a legszigorúbb megtorló eljárást vonja maga után."[41]

Ez a rendelet tükrözi a zsidók iránti könyörtelen hozzáállást: mindössze két órát kaptak, hogy összecsomagolják a holmijukat, és el nem vihető, elraktározandó értéktárgyaikat levigyék a kijelölt raktárhelyiségbe. A megadott időtartam valószínűleg nem volt elegendő a nagyobb bérházakban, ahol a lakóknak hosszú ideig kellett sorban állniuk, mire mindent el tudtak intézni. A rendelet nem tartalmaz arra vonatkozó információt sem, mi lesz a beteg, járásképtelen emberek sorsa – a Zsidó Tanácsnak a semmiből kellett megszerveznie a gettó egészségügyi ellátását, az állam ellenségeinek nyilvánított zsidókról ugyanis a nyilas kormány semmilyen módon nem gondoskodott.

1944. november 3-án a Szálasi-kormány kiadta a 3840/1944. M.E. sz. rendeletet, amelynek értelmében „a zsidók minden vagyona a nemzet vagyonaként az államra száll át,"[42] emellett már korábbi törvények és rendeletek is megtizedelték a zsidók vagyonát. Ennek ellenére a nyilasok abban reménykedtek, hogy a gettósítás során további nagy mennyiségű műtárgyat és nemesfém tárgyakat gyűjthetnek össze.

Bár a gettó tervezett területén 162 csillagos ház állt, jelentős nemzsidó lakosság – körülbelül 12 ezer ember – is élt itt, úgynevezett „vegyes házakban", valamint a 133, csillaggal meg nem jelölt házban. Nekik el kellett hagyniuk a gettót, és helyettük körülbelül 60 ezer zsidónak kellett beköltöznie.[43] A Zsidó Tanács november 24-i feljegyzése szerint Solymossy kijelentette, hogy a zsidók azért csak annyi holmit vihetnek magukkal, amennyit a kezükben elbírnak, hogy felszabadítsanak legalább 6000 lakást ezen nemzsidók számára. „Jelentettük, hogy ennyi üres zsidó lakás már most rendelkezésre áll,

41 MZsML XXXIII-5-c, felhívás a főváros zsidó lakóihoz, 1944. november.
42 *Budapesti Közlöny* 78/250, 1944. 2–4.
43 Braham, 1997, 932.

mire azt válaszolta, nem tudja hol vannak ezek a lakások. Felajánlottuk, hogy 24 órán belül jegyzékkel szolgálhatunk, mire kijelentette, a párt ragaszkodik a közölt [rendelet] keresztülviteléhez. Ismételten figyelmeztettünk a bekövetkezendő tarthatatlan állapotra, de az eredménytelen maradt."[44] E feljegyzés alapján egyértelmű, hogy a zsidó otthonok kiürítésének szükségessége csupán ürügy volt a gettósítás lebonyolításához, ami valójában inkább a „zsidó kérdés megoldását" szolgálta.

Ezzel szemben a kiköltöző nemzsidók mindenféle adminisztratív nehézség nélkül foglalhatták el a megürült zsidó lakásokat – mi több, „zsidók elől értékesebb, vagy számukra különösen kedves berendezési tárgyaikat, melyeket szállítóeszközök hiánya és az idő rövidsége miatt magukkal vinni nem tudnak" a gettó területén kívül kijelölt házakban helyezhették el.[45] Emiatt, mivel a zsidók szinte semmilyen berendezést, bútort nem vihettek magukkal, gyakran teljesen kiürített lakásokba érkeztek.

A Zsidó Tanács statisztikája szerint 4725 szobát tartalmazó 2393 zsidó lakás volt a gettó területén, és 5159 szoba 3320 nemzsidó lakásban.[46] A gettó tervezett 63 ezer fős lakossága számára ez több mint hat fő/szoba átlagot jelentett. A lakosság átköltöztetése november végén kezdődött: először a zsidóknak kellett beköltözniük, rögvest azután, hogy a gettórendeletet közzétették. Körülbelül napi 10-15 ezer ember érkezett ekkor a gettó területére, akik azonban eleinte csak a csillagos házak zsidó lakásaiban lakhattak, míg a nemzsidók ki nem költöztek december 2. és 7. között. Ez egyben azt is jelentette, hogy a csillagos házak az első napokban rettentően túlzsúfoltak voltak, mi több, az alatt a hat nap alatt, míg a nemzsidók költözködtek, a zsidók csak reggel 9 és 11 óra között hagyhatták el lakhelyeiket. Végül december 10-én lezárták a gettót – ekkortól kezdve csak engedéllyel lehetett ki- és bemenni.[47]

---

44 MZsML XXXIII-5-c, feljegyzés Solymossy János közléséről, 1944. november 24. Tim Cole megjegyzi könyvében, hogy 1944 áprilisában a kormány felszólította a budapesti zsidóságot, hogy 24 órán belül ürítsenek ki 500, zsidó tulajdonban lévő lakást a kibombázottak számára. Ez meg is történt, azonban ezek nagy része üres maradt. (Cole, 2003, 81–83). A csillagos házak létrehozásakor mintegy 25 ezer zsidó lakás ürült meg (Ádám, 2024, 81.), amelyek egy része minden bizonnyal 1944 végén is üres lehetett.

45 MZsML XXXIII-5-c, hirdetmény a gettó területéről kiköltöző nemzsidóknak, 1944. november.

46 MZsML XXXIII-5-c, feljegyzés Solymossy János közléséről, 1944. november 23.

47 Braham, 1997, 937.

A pesti gettó – topográfia és élet a gettóban

A zsidónegyed szívében elterülő gettó tíz utcát foglalt magába: a Dob, Wesselényi, Rumbach Sebestyén, Síp, Kazinczy, Kis diófa, Nagy diófa, Nyár, Klauzál és Akácfa utcát, valamint két épületet a Csányi utcából. Tim Cole megfogalmazása szerint a gettó határait úgy jelölték ki, hogy a gettót határoló utcákra néző házak már nem álltak a zsidók rendelkezésére, vagyis a gettó „önmagába néző szigetté vált".[48] Így kívül esett a gettón a zsidónegyed korábbi szíve, a Király utca, azonban benne maradtak a zsinagógák, a vallási és közösségi intézmények épületei, valamint a Klauzál tér.

A 0,3 négyzetkilométeres területet a belső udvarokon álló kerítéseket, falakat kiegészítő 3 méter magas kerítés vette körbe, amelynek építését a Zsidó Tanácsnak kellett kifizetnie.[49] A ma is álló rekonstruált gettófal, amely a Király utca 15. szám alatti ház udvarán található, tanúsítja, hogy a gettó határán, egymás szomszédságában lévő zsidó és nemzsidó házak, illetve lakások lakói a köztük húzódó kerítés ellenére láthatták és hallhatták, hogy mi zajlik a túloldalon.[50] Eleinte a gettónak négy bejárata volt: a főkapuk a Dohány utcai zsinagóga mellett és a Wesselényi, valamint Nagyatádi (ma Kertész) utca kereszteződésénél nyíltak. Két másik kapu a Kis diófa és a Nagy diófa utca végében volt. December 10-éig az emberek el is hagyhatták a gettót, azonban ettől a naptól fogva a kapukon át közlekedni csak külön engedéllyel lehetett.

A gettóba a nyilasok eleinte szabadon bejárhattak, amit sokan ki is használtak, és fosztogattak, illetve a gettólakók ellen követtek el atrocitásokat. Amikor azonban Stöckler Lajos és Domonkos Miksa e betörések miatt 1945. január 10-én panaszkodott Lőcsey István zsidóügyekért felelős tanácsosnak, Vajna Gábor belügyminiszter elrendelte a Kis és Nagy diófa utcai két kapu végleges bezárását, továbbá parancsot adott, hogy a megmaradt két kapun is csak engedéllyel lehessen belépni. Egy nappal később a nyilasok a Wesselényi utca 27.-re és 29.-re csaptak le: előbbi épületben az óvóhelyen tartózkodó lakókat kifosztották és megölték, utóbbiban egy embert gyilkoltak meg. Emiatt január 12-én száz rendőrt és 15 nyilast vezényeltek ki a gettó őrzésére.[51]

---

48 Cole, 2003, 211.

49 Braham, 1997, 937.

50 Fotók a falról: Atlas Obscura, https://www.atlasobscura.com/places/jewish-ghetto-wall-budapest-hungary letöltve: 2024. június 5. Az itt található gettófalat 2006-ban egy építkezés miatt elbontották, ám két évvel később visszaépítették, így az ma nem az eredeti formájában látható.

51 Braham, 1997, 959., Lévai, 2014, 154–155.

A Klauzál tér volt a gettó egyetlen tere, és mint ilyen, a gettó fennállása idején több szempontból is fontos helyszínné vált. Az első napokban a zsidókat a nyilasok először ide, a gettó szívébe terelték, mivel itt volt elegendő hely a nagy tömegben érkezők fogadására és eligazítására. A nyilasok és a végrehajtás emberei a gettó fennállása alatt szinte folyamatosan vittek nagyobb csoportokat a gettóba, például decemberben több alkalommal összesen több ezer gyermeket hagytak a kerítésen belül, akiket a Nemzetközi Vöröskereszt gyermekotthonaiból, árvaházaiból hurcoltak el.[52] Emellett a semleges államok védelme alatt álló nemzetközi gettóból is érkeztek emberek. A gettólakók kezdeti száma 40-45 ezerről hamar közel 70 ezerre nőtt. A gettóban lévő mintegy 300 épület közül csupán 240 állt a zsidók rendelkezésére, mivel a hatóságok jó párat lezártak, majd az ostrom előrehaladtával sokat bombatalálat ért, ezért az elérhető házak és lakások száma viszont folyamatosan csökkent.[53]

E „város a városban" adminisztrációja súlyos terhet jelentett a Zsidó Tanácsnak, amelynek jóformán egyedül kellett megbirkóznia vele. Gondoskodniuk kellett az étkeztetésről, lakhatásról, egészségügyről, temetkezésről, közművekről és a gettólakók mentális egészségéről: kulturális programokról, vallási szertartásokról stb. Hogy mégis sikerüljön a legalapvetőbb életfeltételeket megteremteni, e feladatok nagy részét kisebb egységeknek osztották ki: a gettó területét tíz körzetre osztották a főbb utcák mentén; mindnek volt egy kijelölt központja, ahol a körzeti vezető és két helyettese dolgozott. Nekik kellett gondoskodniuk az étel szétosztásáról, az adminisztrációról, a Zsidó Tanács által kiküldött előírások betartásáról, és így tovább.[54] Eredeti terv szerint a kitért zsidók, akiknek nem volt kötelező kitenniük a sárga csillagot, a tizedik körzetben (Csányi, Dob, Nagyatádi utca) laktak volna,[55] azonban Domonkos Miksa szerint „Említésre méltó, hogy ezt a kedvezményt senki nem vette igénybe és a gettó lakói minden megkülönböztetés nélkül

52 Braham, 1997, 938.

53 A Zsidó Tanács által összeállított lista 17 lezárt épületet említ – ezek közül néhány gyár volt, vagy épp nemzsidó intézmény, míg másokban nemzsidó kereskedők üzletei voltak. MZsML XXXIII-5-c.

54 A gettókörzetek központjainak címeit és a körzeti vezetők listáját lásd: MZsML XXXII-5-c.

55 MZsML XXXIII-5-c, megbeszélés jegyzőkönyve, 1944. december 3.

keveredtek össze."[56] A visszaemlékezésekben ezek a körzetek nem jelennek meg, valószínűleg azért, mert a gettólakóknak csupán elenyésző kisebbsége vállalt szerepet az adminisztratív és egyéb teendőkben, így számukra nem sok jelentősége volt e mesterséges felosztásnak.

A körzeteken belül minden épületnek volt egy házparancsnoka, aki ügyelt a rendre, tisztaságra, felügyelte az éjszakai őrséget, illetve gondoskodott az idősekről és a gyermekekről. Bár e feladatok egyszerűnek tűnnek, a gettó körülményei gyakran megnehezítették a döntéshozatali folyamatokat. Ezt támasztja alá egy határozat, amelyet Domonkos Miksa, a gettórendőrség parancsnoka 1945 januárjában küldött ki. Ebben felszólított minden házfelügyelőt, hogy bombázás vagy más veszély esetén tartsák nyitva a kapukat: „felebaráti kötelesség és légoltalmi szabály, hogy menedéket kereső egyének kapuboltozat alá jussanak veszedelem idején," figyelmeztette őket.[57] Ez a rendelet azt sejteti, hogy többször is előfordulhatott, hogy a bezárt kapuk miatt, menedék hiányában, emberek sérültek vagy haltak meg az utcán.

Minden gettókörzetben volt egy-egy kapitányság, illetve őrszoba, ahol a zsidó rendőrök dolgoztak. A források szerint ezeknek a rendőröknek a legfontosabb feladatai közé tartozott a gettó területét elhagyni szándékozók igazoltatása és papírjainak ellenőrzése, valamint a fosztogatás megakadályozása, mivel a gettólakók gyakran betörtek a lezárt üzletekbe, lakásokba, és elvittek mindent, amit ott találtak.[58] Az effajta rablás nem kímélte a zsinagógákat sem: egy 1945. január 4-én keltezett levél szerint a Kazinczy utcai ortodox zsinagóga berendezését is elvitték,[59] ami azt bizonyítja, hogy a túlélési ösztön felülírta e szakrális tér érinthetetlenségét.

---

56 Domonkos Miksa (1890–1954) gépészmérnök, főhadnagy, a Zsidó Tanács tagja. Horthy Miklós kormányzó mentesítette a zsidótörvények alól. A nyilaskeresztes időszakban a gettó egyik vezetője volt, és arról vált híressé, hogy bátran védte a gettólakókat. Visszaemlékezése elérhető itt: DEGOB, http://degob.hu/index.php?showjk=3662 letöltve: 2024. június 4.

57 MZsML XXXIII-5-c, rendelet, 1945. január 5.

58 MZsML XXXIII-5-c, a gettórendőrség parancsnokának jelentése a Zsidó Tanácshoz.

59 MZsML XXXIII-5-c, a gettórendőrség vezetésének levele az V. körzeti őrparancsnokságnak, 1945. január 4.

A pesti gettó topográfiája (a térképet készítette: Vecsernyés Áron)

A gettóiratok között legalább három levél számol be gettórendőrök haláláról: egy esetben a rendőröket németek lőtték le, míg egy másik rendőr bombatámadás áldozata lett.[60] Az előbbi esetből, amely a Dohány utcai zsinagóga mellett történt, arra következtethetünk, hogy a gettókapuk környéke különösen veszélyes volt még a gettón belül is, mivel az elkövetők – a németek és/vagy nyilasok – bármikor bejöhettek.[61]

Mivel a kormány nem engedélyezte a főzést magánembereknek,[62] a Zsidó Tanácsnak központilag kellett gondoskodnia az élelmezésről. A gettóban működött jó pár népkonyha, amelyeket többnyire korábbi éttermekben rendeztek be – példa erre a Stern Konyha (Rumbach utca 10.). A hozzávalókat a Vöröskereszt, a főváros, illetve maga a Zsidó Tanács biztosította.[63] A gettólakók napi kalóriabevitele gyermekek esetében mindössze 931 kilokalória volt, felnőtteknél 781, betegeknél pedig 1355.[64] Az ételt körzetenként osztották szét, majd minden egyes körzetben házanként – ami szintén a házparancsnokok feladata volt. A gettóban vízhez jutni ugyancsak rendkívül nehéz volt. A háború vége felé a közművek a legtöbb helyen már nem működtek,[65] emiatt a gettó lakóinak kutakból, rituális fürdők – például a Kazinczy utca 16. alatt működő mikve – forrásaiból kellett vizet szerezniük. A gettó utolsó működő kútja a Stern Konyha épületében volt.[66]

A gettóban ugyanúgy kijárási tilalom volt érvényben, mint a főváros más részeiben: polgári személyeknek délután 5 óra után halálbüntetés terhe mellett nem volt szabad utcára lépniük. Ennek ellenére néhány ember – futárok,

60 MZsML XXXIII-5-c, jelentés, 1945. január 6. és 1945. január 17.

61 Lévai Jenő idézi a Zsidó Tanács jelentését, amelyet Lőcsey Istvánnak írtak 1945. január 8-án, és amelyben beszámoltak arról, hogy az ostrom során megrongálódott kerítésen, valamint a kapukon át bejövő nyilasok összeverték a gettórendőröket. Lévai, 2014, 141–142.

62 Lásd: MZsML XXXIII-5-c, a Zsidó Tanács levele Solymossy Jánosnak, 1944. november 25.

63 Braham, 1997, 943–944. Rosta János, a főváros élelmezésügyi tanácsosa egy 1944. december 2-i tanácskozáson fejenként heti 15 dkg kenyeret, 4 dkg lisztet, 1 dkg olajat, 0,3 l hüvelyest utalt ki, majd a Zsidó Tanács képviselőinek kérésére további 40 mázsa kenyeret, illetve fejadagokat még 25 ezer főnek. MZsML XXXIII-5-c, feljegyzés, 1944. december 2.

64 MZsML XXXIII-5-c, népélelmezés a gettóban.

65 Lásd a gettórendőrség parancsnokságának kérelmét gyertyákért, illetve jelentésüket, hogy hét gettókörzetben szintén nincs áram, 1944. december 28. MZsML XXXIII-5-c.

66 Ács Gábor. „Séta az egykori gettó utcáin" *Euronews.com*, https://hu.euronews.com/2021/01/27/zarva-a-bulinegyed-most-csendes-setan-emlekezhetunk-a-getto-utcain-a-holokauszt-aldozatair letöltve: 2024. június 5.

a Zsidó Tanács képviselői, betegek stb. – mégis szerezhetett olyan engedélyt, amellyel az utcán tartózkodhatott este. Ezeket a dokumentumokat a nyilas hatóságok, a rendőrség vagy a Zsidó Tanács adta ki: kék igazolványt a nemzsidók, zöldet pedig a zsidók számára.[67] Azonban, mint a legtöbb túlélő hangsúlyozta tanúvallomásában, az emberek túlságosan féltek az utcára menni, ezért a gettólakók többsége az egész időszakot a lakásban vagy pincében, óvóhelyen töltötte.

A betegeket és sérülteket a Wesselényi utca 44. és Bethlen tér 2. szám alatti központi kórházakban kezelték. Mivel mindkettő a gettó területén kívül esett, még inkább ki voltak téve a nyilasok támadásainak, és a gettólakók egyre nehezebben tudtak kijutni, ha kezelésre szorultak. A gettón belül több szükségkórház és egészségügyi központ is működött, főként a Klauzál tér környékén, talán azért, mert ez a terület esett legközelebb a gettón kívüli kórházakhoz. Ezek közül néhányat a Svéd Nagykövetség hozott létre, másokat a Zsidó Tanács vagy a Vöröskereszt. Többségük a közművek, megfelelő ágyak, gyógyszerek és higiéniás körülmények hiányával küszködött.[68]

Általában véve az egész gettó szenvedett a higiénia hiányától: mivel a szemetet nem szállították el a területről, igen hamar szemétlerakatok gyűltek össze az utcákon, a szag elviselhetetlen volt.[69] Ugyanez volt igaz a halottakra is: eleinte a Zsidó Tanács elszállíttathatta a holttesteket a zsidó temetőkbe, ez a lehetőség azonban 1945. január 3-án megszűnt. Mivel naponta átlagosan 80–100 ember halt meg a gettóban az éhezés, hideg, betegségek, nyilas betörések következtében, a Zsidó Tanács különböző helyeket jelölt ki a gettón belül, ahol a holttesteket gyűjtötték: így például a Dohány utcai zsinagóga udvarán, a Kazinczy utca 40. alatti fürdőben, valamint a Klauzál téren. Előbbi a vallási élet helyszíne, s mint ilyen, a gettó körülményei között is kapcsolódott a halottbúcsúztatás még véghezvihető rituáléihoz. Mivel a gettó területén nem volt temető, illetve felásható földfelület, ezért is választották ezt a szakrális helyszínt a holttestek tárolására: a zsinagóga udvarán alakítottak ki tömegsírt. A Klauzál tér pedig praktikus okokból jöhetett szóba, hiszen ez volt az egyetlen nagyobb nyílt terület, ahol temetkezésre mód nyílt. Így hát a tér ismét jelentésváltozáson ment át: sokak számára ez lett gettólétük

67 Cole, 2003, 219; MZsML XXXIII-5-c, Domonkos Miksa levele a körzetvezetőknek, 1945. január 14.

68 Braham, 1997, 946.

69 Braham, 1997, 945.

kezdő- és végpontja is egyben, a túlélők emlékezetébe pedig beivódott a téren felstószolt holttestek látványa, ami a továbbiakban gyökeresen megváltoztatta a Klauzál térhez való viszonyukat.

A gettó hatóságainak előírásai szerint a házparancsnokok kötelességei közé tartozott a halottak neveit tartalmazó lista eljuttatása a körzeti elöljáróságnak,[70] és a temetések intézése. E célból a Klauzál teret tíz részre osztották – minden gettókörzet számára kijelöltek egyet: „A sírok 2 m mélyre ásandók és szorosan egymás mellett közök nélkül készítendők el. Minden egyes sírban 10 cm földréteg elválasztásával 3 halott helyezendő el."[71] Minden erőfeszítés ellenére azonban a temetetlen holttestek száma egyre nőtt, és az ostrom, valamint a kemény téli időjárás miatt csaknem lehetetlen volt felásni a tér fagyott földjét. Emiatt hamarosan már különböző épületek udvarain és kertjeiben, üzlethelyiségekben, a kórházakban is halomban álltak a holttestek. A gettólakók számára ebből a szempontból szerencsés körülménynek bizonyult, hogy 1944–45 tele igen hideg volt, ez ugyanis megakadályozta a holttestek oszlását és a betegségek terjedését. Amikor a Vörös Hadsereg 1945. január 17–18-án felszabadította a gettót, 3000 temetetlen holttestet találtak a területén.

A gettó megéléstörténete

Mely fontosabb helyszíneket emelték ki a túlélők a gettóról szóló narratíváikban, és hogyan viszonyultak a gettó körülményeihez? Ezekre a kérdésekre keresem a választ tanulmányom utolsó részében interjúk, memoárok, visszaemlékezések alapján.

Az első helyszín, amely igen sok visszaemlékezésben megjelenik, a Klauzál tér. Jóllehet a vidéki deportálások híre Budapestre is eljutott (sőt, vidékről sokan menekültek a fővárosba), és a hatóságok a pesti zsidóságot csillagos házakba kényszerítették, többségük mégis viszonylagos nyugalomban élt a

70 Sajnos e listák nem mind maradtak fenn a levéltári források között, azonban Budapest Főváros Levéltára összeállított, és az interneten is elérhetővé tett két listát: a Salgótarjáni úti temetőbe kiszállított halottakét, valamint a Dohány utcai zsinagóga kertjében eltemetettekét. Utóbbiak között számos ismeretlen halott is szerepel. A listák elérhetőek itt: BFL, https://holocaust.archivportal.hu/hu/temak/tomegsirok-aldozatok-nevjegyzekei letöltve: 2024. június 3.

71 MZsML XXXIII-5-c, a Zsidó Tanács temetkezési osztályának utasítása a gettóban lévő halottak eltemetésére vonatkozólag, 1945. január 4.

nyilas időszakig és a gettó felállításáig. Az első napokban a beköltöző zsidókat a nyilasok a Klauzál térre terelték, ez volt tehát az első fontos benyomás, amelyet a későbbi gettólakók a területről szereztek, és egyben meghatározó tapasztalat is, hiszen itt, a piaccsarnok előtt kellett átadniuk értékeiket a hatóságoknak, és itt is kapták meg kijelölt címüket a Zsidó Tanács képviselőitől. Ez a fajta „beavatás" sok túlélő visszaemlékezésében megjelenik, hiszen korábbi életükből itt léptek át egy új világba, ahol valamivel több mint egy hónapig gyötrelmek egész során mentek át. Elmondható tehát, hogy a Klauzál tér, bár nem a gettó határán feküdt, mégis egyfajta liminális térként működött.[72]

A Klauzál téren tapasztalt durva bánásmód, az értékek után kutató nyilasok, a megalázó procedúra sok túlélőben mély nyomokat hagyott, és jelezte nekik, hogy a továbbiakban még annyira sem veszik őket emberszámba, mint eddig. Beck Andrásné például arra emlékezett, hogy egy ellenszegülőt a nyilasok megöltek: „A Klauzál-téren tereltek össze rengeteg embert, az valami elosztóhelyként működött. Akinek volt még jegy-gyűrűje, vagy vékony arany nyaklánca, azt ott elvették – egy nagy láda elé lökdöstek mindenkit és oda kellett bedobni, kinek mi volt, közvetlen mellettünk ellenőrző nyilasok felügyelete mellett. Egy nő hisztériás sírásban tört ki, nem akarta a jegy-gyűrűjét odaadni – egy perc alatt lelőtték."[73] Ez a fajta „beavatás" a gyermekeket sem kímélte: „Bekerültünk a gettóba, ahol a Klauzál téren, mint a piacon, nagy asztalok voltak, piaci padok, ahol is a nővéremnek elvették a kis gyerekóráját, az volt az utolsó, ami még volt, és megkaptuk a címet, hogy hova kell menni. Borzasztó szervezett volt," emlékezett Spieler Marietta.[74] Az új helyzet tehát fizikailag és szimbolikusan is a Klauzál téren vette kezdetét, épp ezért jelenik meg más visszaemlékezésekben a „gettó kapujaként",[75] jóllehet egy utcával beljebb volt a gettó valódi határától.

A gettót a külvilágtól elválasztó kerítés nemcsak fizikai akadályként és határként működött, hanem elkülönítette a viszonylag élhető városrészeket az

72 A liminalitás a kulturális antropológia szakszótárában bevett fogalom, az átmeneti rítusok középső, átmeneti szakaszához kötődik. van Gennep, Arnold. *The Rites of Passage,* London–New York: Routledge, 2004. 11.

73 Beck Andrásné Unger Éva visszaemlékezése. *Csillagos házak*, https://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/VI/eotvos31 letöltve: 2024. június 5.

74 A szerző interjúja Spieler Mariettával (sz. 1934), Budapest, 2023. május 31.

75 Gál Róbert írásaiból összeállított memoár. *A Vészkorszak árvái*, http://www.jcc.hu/aveszkorszakarvai/visszaemlekezesek/14-gal-robert-visszaemlekezese.pdf letöltve: 2024. június 6.

élhetetlen nyomortól, a szabadságot, normalitást (legalábbis a háborús időszak „normalitását") a rabságtól. A gettólakók számára kettős jelentést hordozott: egyrészt viszonylagos védelmet jelentett a nyilasoktól, másrészt azonban e sorsközösségben élő tömeg kálváriáját, egymásrautaltságát szimbolizálta. A gettón kívül élő nemzsidóknak az utcát lezáró palánk viszont egyértelmű jelzésként szolgált, hogy az odabent lakók egy halálra ítélt csoport tagjai, akikkel tilos az érintkezés. Ezek a jelentések és a gettóhatár további funkciói több túlélő beszámolójában megjelennek. Varga László például így emlékezett: „A ház [Király utca 51.] úgynevezett »pápai védett ház« volt, vatikáni protektorátus alatt állt, és a formális gettótól mindössze egy ház választotta el. Az elválasztó két méter magas deszkapalánk az úttest közepén húzódott. A gettó őrzését, védelmét a M. Kir. rendőrség tartotta fenn. A házban a mai Rossmann drogéria helyén rendőrségi őrszoba és javítóműhelyek (cipész, szűcs, szabó, csizmadia stb.) voltak, ahol a gettóból bejáró zsidó munkások dolgoztak."[76] Amellett, hogy ez a beszámoló adalékokat szolgáltat a gettó működéséről és őrzéséről, érzékelteti a kerítés jelentőségét is, valamint tanúsítja, hogy néhányan kijárhattak a gettó határán levő házakba dolgozni.

Akadtak olyanok, akik megpróbáltak segíteni az üldözötteken. Kutas Péter egy ilyen esetről számol be memoárjában: „Sötétedéstől kezdve kijárási tilalom volt elrendelve. […] Gyurka bácsi [Zohna György, a szerző nagynénjének keresztény férje] – így nevezte mindenki – levelet csempésztetett be a gettóba Anyámnak, amelyben azt írta, hogy egy-egy éjjel eljön majd a gettófalhoz és élelmet hoz. A mi házunk végénél állt a gettó Síp utcai fala. Éjjelente a szélső lakásból lesték, jön-e. És Gyurka bácsi eljött! Nem is egyszer! Elképzelhetetlen, hogy mekkora bátorság kellett ehhez. A szélső ablakból kötelet engedtek le hozzá és Ő rákötött egy kosarat, amely tele volt élelemmel. Hogy honnan szerezte, amikor a körülzárt városban mindenki éhezett, soha nem derült ki. Az én szememben Gyurka bácsi, a nagybátyám, volt a mesebeli hős. Amikor sokkal később, már jóval a háború után egyszer rákérdeztem, kissé érdes hangján keményen leintett. »Az kötelesség volt és ne essék többé szó róla!« – mondta."[77]

---

76 Varga László visszaemlékezése. *Csillagos házak*, https://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/VII/kiraly51 letöltve: 2024. június 6.

77 Részlet Kutas Péter *Amikor vért könnyeztek a fellegek* című memoárjából, https://emlekezem.hu/2021/04/21/kutas-peter-amikor-vert-konnyeztek-a-fellegek letöltve: 2024. június 6.

Ebben a történetben a kerítés átlényegül: a remény, a segítség ezen keresztül érkezik, így életmentő a család közelsége a gettó határához. Hasonló szerepe volt a határnak Szirtes Klára és családja történetében: „Ott volt egy nagy rácsos kapuja a gettónak. […] Anyám volt egy spanyol védett házban. Talált ott a spájzban egy zacskó mazsolát, és elküldte ezzel a bácsival [Kárpáti Ernővel] nekünk. […] Nagynéném beosztotta, hogy minden nap kire hány mazsola jut."[78] Szirtes Kláráék a Rumbach utca 10. szám alatt laktak, amely a korban a szemben álló zsinagógához vezető átjáróházként működött. Visszaemlékezésében minden bizonnyal az átjárót lezáró kerítésről van szó, amelynek közelsége itt szintén hozzájárult, hogy a segítség titokban megérkezhessen a családhoz.

A legtöbb visszaemlékezés szűkös, zsúfolt, sötét helyként ábrázolja a gettót. Ennek részben az az oka, hogy az ostrom miatt az emberek többsége föld alatti óvóhelyeken, pincékben töltötte ideje nagy részét, de bizonyára közrejátszik az is, hogy az év legsötétebb, leghidegebb szakaszában kerültek oda, és a nyilas razziák, a kijárási tilalom miatt szinte a teljes időt a gettóházakban töltötték. Ennek megfelelően igen sok túlélő csupán a szűk környezetére szorítkozott, amikor gettóbeli életét írta le, továbbá a helyszínhez szorosan kapcsolódó érzésekről számolt be – jóformán az érzelmekkel, az általuk érzékelt fizikai, testi benyomásokkal festették le magát a teret is. Ezek az érzések: hideg, éhezés, a zsúfoltság és általános helyzetük miatti szorongás, kétségbeesés.

A kanadai Azrieli Alapítvány adta ki egy kanadai magyar testvérpár, Kitty Salsberg és Ellen Foster memoárját, amelyben így ábrázolták a pesti gettót: „A gettóban maradt emberek nem részesültek humanitárius szolgáltatásokban. Szeméttel és ürülékkel körbevéve, összezsúfolva, az éhező és elgyengült gyermekek és idősek könnyen elkapták a tífuszt és más betegségeket. Sokan borzasztó körülmények között haltak meg. Őket kint hagyták az utcán vagy más, jól látható helyeken. Miután Ilonkát és engem elvezettek egy lakásba, bent maradtunk egy gyermekcsoporttal, és összebújtunk a hideg miatt. […] Tisztában voltam ijesztő helyzetünkkel, de Ilonkával ellentétben nem voltam rémült. Tulajdonképpen nem sok mindent éreztem, csak a fázást és az éhséget."[79]

Az idézett részlet plasztikus képet nyújt a nyomasztó környezetről és a gettóélményről: az emberek egymásra támaszkodva igyekeztek túlélni embertelen körülmények közepette, s eközben annyira elfásultak, hogy az

78 A szerző interjúja Kovács Tamásné Szirtes Klárával (sz. 1937), Budapest, 2023. június 2.
79 Salsberg, Foster, 2015, 37–38. A tanulmány szerzőjének fordítása.

alapvető fizikai érzeteken – az éhségen, betegségek kiváltotta fájdalmon, hidegen – kívül jóformán semmit nem érzékeltek. Lévai Jenő ezt a jelenséget „gettópszichózisnak" nevezte: a gettólakók meg voltak győződve arról, hogy el fognak pusztulni, ezért beletörődtek a sorsukba, gyakran meg sem próbáltak ellenállni a nyilasoknak.[80]

Alkalmazkodva ezekhez a szélsőséges körülményekhez, a gettó sötét, föld alatti helyein speciális közösségi normák alakultak ki. Erről számolt be Szirtes Klára: „Amikor kezdődtek a nagy bombázások, akkor le kellett menni a pincébe. […] Nekünk volt egy vaságyunk, és azon hatan keresztbe feküdtünk. A pincében csak egy vécé volt, az volt a probléma, hogy sorba kellett állni a vécéhez. Az volt benne az érdekes, hogy egy-egy családbokorból valaki mindig fogott egy helyet a vécébe, hogy ha a családból valakinek kell menni, akkor átadja a helyét. Az egy pozíció volt: helyet foglalni a vécésorban. Meg az egy pozíció volt, hogy ha valakinek volt még gyertyája, vagy mécsese, vagy petróleumlámpája."[81] A szükség szülte ezeket a szerepeket, amelyek szervesen kapcsolódtak a gettóbeli léthez. A fent említett érzetekhez hasonlóan a zsúfoltság, a nyomorúság, szegénység, a sötét, ám ugyanakkor az egymáshoz való szoros közelség által kialakított sorsközösség is része volt a gettó megéléstörténetének.

A pincékben, sötét lakásokban az emberek szinte hermetikusan el voltak zárva a külvilágtól. Nem csoda, hogy valósággal szomjaztak a hírekre – azonban csupán néhányan merészkedtek ki, hogy a szomszédos házakban élőkkel vagy a Zsidó Tanács embereivel beszélhessenek. Az így szerzett hírek, a Vörös Hadsereg közeledése reményt és vigaszt nyújtott a gettólakóknak, ezért pszichológiai szempontból elengedhetetlen volt a túléléshez. „December végétől, amikor a szovjet csapatok körülzárták a várost, állandóvá váltak a bombázások, Budáról a belövések. Már csak a pince nyújtott valamelyes biztonságot. Mindenki leköltözött tehát. A városban állandóan szóltak a fegyverek. Az orrunkat sem mertük kidugni az óvóhelyről. Néha egy-egy felnőtt kimerészkedett a hírekért, amelyek házról-házra jártak az utcán"[82] – írta Kutas Péter a memoárjában.

---

80 Lévai, 2014, 133. Hasonló jelenségről írt Soros Tivadar is: „Az emberek letargiába süllyedtek, hitüket és reményüket vesztették. Még az étvágyuk is odalett, azt a keveset sem ették meg, amit szerezni lehetett. Eltűnt az élni akarás. Hullottak az emberek, mint ősszel a legyek." Soros Tivadar. *Álarcban – Nácivilág Magyarországon,* Budapest: Trezor, 2002. 168.

81 A szerző interjúja Kovács Tamásné Szirtes Klárával (sz. 1937), Budapest, 2023. június 2.

82 Kutas, https://emlekezem.hu/2021/04/21/kutas-peter-amikor-vert-konnyeztek-a-fellegek

Szirtes Klára is úgy emlékezett, hogy a közösségből csak egy-egy ember hagyta el az óvóhelyet: „Az utcára a pincéből csak a nagypapám ment ki. Ott van szemben a most renovált zsinagóga [a Rumbach utcai zsinagóga], és ott ültek a lépcsőn az öregek, és tanácskoztak valamiről vagy imádkoztak, de nekünk nem volt szabad gyerekeknek felmenni a lépcsőn, és nem volt szabad odaülni a nagypapánk lábához. […] Az öreg fölment minden nap, amíg lehetett."[83] Ezekből a visszaemlékezésből az derül ki, hogy a hírek megtárgyalása tulajdonképpen a legfontosabb szociális tevékenység volt, amelytől a résztvevőket még a veszély sem rettentette el. Hogy ki járhatott ki, azt a családon belüli pozíció és kornak kijáró tisztelet döntötte el. Az idősek közös beszélgetése, imádkozása az emberi méltóságukat adta vissza, ugyanakkor így terjedtek a hírek is, amelyekről aztán a pincében maradt rokonok is értesülhettek.

A külön engedéllyel rendelkezők viszonylag szabadon mozoghattak a gettó területén, de ennek is megvoltak a maga szabályai, amelyek nagyban függtek a különböző veszélyforrásoktól. Lévai Jenő írta le, hogy a közkonyhák „romfát" tüzeltek, ilyesmi azonban általában csak bombatámadások idején „keletkezett": „Valósággal közelharcot kellett vívni a konyhák kiküldött »romfa-szerzőinek«, a »fahordó« konyhamunkásoknak, akik sokszor még a bombazápor idején kezdték a romházak bontogatását. Részben azért, hogy megelőzzék a tüzelőért a bombázás elmúltával a pincékből előbúvó gettólakosokat, részben pedig, mert tudták, hogy a veszély perceiben a nyilasok elbújnak."[84] Nyilván a gettólakók nagy részének élelmet biztosító népkonyháknak elsőbbséget kellett volna élvezniük a tüzelő beszerzésénél, ez azonban az életükért küzdő gettólakókat nem érdekelte, hiszen ők meg a fűtetlen lakásokat akarták volna felmelegíteni.

A bombatámadások idején nem csak fát igyekeztek beszerezni; Kitty Salsberg erről így írt: „Körbesétáltam a gettóban még a támadások alatt is, figyelmen kívül hagyva a fütyülő golyókat és robbanó bombákat, bementem elhagyatott lakásokba és kibombázott üzletekbe, hogy valami ehetőt keressek a húgomnak."[85] Valószínűleg az ő elgondolása is az volt, hogy bombázáskor legalább a nyilasoktól nem kell tartani.

---

83 A szerző interjúja Kovács Tamásné Szirtes Klárával (sz. 1937), Budapest, 2023. június 2.
84 Lévai, 2014, 183.
85 Salsberg, Foster, 2015, 39. A tanulmány szerzőjének fordítása.

Szintén szabadon jártak-keltek a futárok, akik különböző feladatokat láttak el a Zsidó Tanács számára. Dósai Istvánné sz. Hirschberger Zsuzsa gyermekként ilyen posztot vállalt a gettóban: „Szegény anyám nagy bánatára volt a gettóban egy helyes kis barátnőm, egy Silzer Zsuzsi nevű lány, vele elmentünk és jelentkeztünk a Síp utca 12.-ben, a hitközségnél futárnak. Kaptunk egy kis kézikocsiszerűt, és a kézikocsival minden nap elmentünk délben a hitközségre, ahol főztek levest. A levest kiosztották a futároknak, akik elvitték abba a házba, ahol laktak, vagy amit elvállaltak. […] Amikor mi járkáltunk ki Silzer Zsuzsival, voltak szörnyű kalandjaink, aminek kapcsán aztán otthon is maradtunk. Mert amikor mentünk a meghatározott időben, a gettó belül tele volt nyilasokkal, és nem lehetett a szemükbe nézni. Ha valaki nagyon nyugodtan szembenézett velük, azt biztos, hogy valamiért megállították, és nagyon jól járt, ha csak egy pofont kapott vagy valami kisebb verést."[86]

Ezekből a részletekből felsejlik a zárt és nyílt terek ellentéte: a pincékben, óvóhelyeken és szobákban ugyan zsúfoltságban és hidegben éltek az emberek, ám biztonságban voltak. A reménykeltő híreket és készleteket, ételt ezzel szemben jórészt az utcáról szerezték, ahol viszont különböző veszélyekkel kellett szembenézniük.

Végül a gettó topográfiájához kapcsolódó jellegzetesség volt, hogy temető híján több helyütt felhalmozták a holttesteket. A halál ugyan mindennapos volt a gettólakók körében, szembesülni a mértékével és a holtak számával azonban nem, talán ezért is jelenik meg e traumatikus felismerés szinte minden visszaemlékezésben. Fischer Árpád a halottak látványát a felszabadulás emlékével kötötte össze, mert akkor ment ki először az utcára: „Amikor felszabadultunk, akkor rengeteg halott volt az utcán. A Kazinczy utcában volt egy fürdő: az utcáról is jól láthatóan voltak ott felstócolva a halottak; meg a Klauzál téren volt egy ásatás, ahonnan rengeteg halottat vettek ki."[87]

Dósai Istvánné hasonlóképpen emlékezett a felszabadulásukra, ő az édesanyjával 1944. január 18-án indult el haza: „Ahogy mentünk hazafelé, egyszerre csak egy géppisztolysorozat-szerűt hallottunk, nagyon megijedtünk, és beugrottunk a Dob utcában egy üzletbe. […] Az egy olyan üzlethelyiség volt a gettón belül, ahova a meghalt vagy megölt embereket úgy fektették

86 Dósai Istvánné visszaemlékezése. *Centropa*, https://www.centropa.org/hu/biography/dosai-istvanne letöltve: 2024. szeptember 25.

87 Fischer Árpád visszaemlékezése. *A Vészkorszak árvái,* http://www.jcc.hu/aveszkorszak arvai/visszaemlekezesek/11-fischer-arpad-visszaemlekezese.pdf letöltve: 2024. június 7.

be, mint ahogyan a pincében a tűzifát szokták, hogy levegőzzön, az egyik sorra keresztben a másik sort. Így voltak fölhalmozva ott a hullák, persze csonttá fagyva, mert kint mínusz tíz-húsz fok volt heteken keresztül. Ebbe az üzletbe ugrottunk be. Úgyhogy akkor hiába lőttek, kirohantunk onnan, és kanyarogva mentünk a lövések miatt."[88]

Emiatt a gettó megszűnése felett érzett megkönnyebbülést, örömet felülírta a sokk, amit a temetetlen holttestek okoztak, ezek egyben a felszabadulás ellentétjét is jelképezték, hiszen az áldozatok már sosem tapasztalhatták meg a szabadságot.

Sok túlélő próbálta megtalálni rokonait a gettó területén, az összefagyott hullák között – és még „szerencsésnek" mondhatta magát az, akinek ez sikerült. Szinte a gettó szimbóluma is lehetne az a kép, amelyet Kiss Marianne festett le interjújában: „A nagy gettóról én csak akkor tudtam, amikor már felszabadultunk, és a nagymamával elindultunk, hogy megkeressük az ő testvérét, Fillenz Esztert. Meg is találtuk őt. És utána megtaláltunk még egy rokont, de az szegény ott ült meghalva: Márkusz bácsi, Hajnal Márkusz, előtte az asztalon egy pohár befagyott víz."[89]

Zsidónegyedből gettó – összegzés

A pesti zsidónegyed és azon belül a gettó, valamint egyes ikonikus helyszínei történelmük során számos jelentésváltozáson mentek át, és ennek a folyamatnak a tragikus epizódja volt a holokauszt. A történet a városfalon kívül megtelepedő zsidó kereskedőkkel kezdődött, akik a jogi kirekesztésnek megfelelően fizikailag, térben is elkülönültek a városi polgárságtól. Az így kialakuló városrész azonban hamar betagozódott Pest-Buda (majd Budapest) életébe, kiemelkedő jelentőségű lett kereskedelmi szempontból, és a pezsgő éjszakai élet miatt is a város egyik legforgalmasabb területévé vált.

Ezt a fejlődést akasztotta meg a holokauszt, a csillagos házak kijelölése, és legfőképp a nyilas időszak, amikor a budapesti zsidó lakosság nagy részét erre a területre zsúfolták. Ezzel a gettó ismét a kirekesztés topográfiai szimbólumává vált. A holokauszt időszaka a korábbi vallási, szakrális és közösségi épületeket, tereket, valamint a gettó időszakában létrehozott specifikus

88 Dósai Istvánné visszaemlékezése. *Centropa*, https://www.centropa.org/hu/biography/dosai-istvanne letöltve: 2024. szeptember 25.

89 A szerző interjúja Kiss Marianne-nal (sz. 1935), Budapest, 2023. május 12.

helyszíneket új jelentőséggel ruházta fel. Így például a Klauzál tér a gettólakók szemében e szörnyű időszak kezdetét és végpontját is jelölte, hiszen innen kerültek be a gettó társadalmába, és több ezren, akik a felszabadulás előtt meghaltak, itt kerültek tömegsírba. De más jelentést nyertek például a zsinagógák is: egyrészt a gettólakóknak a túlélést szolgáló nyersanyagot biztosították, másrészt a Dohány utcai zsinagóga udvarán szintén több ezer halottat gyűjtöttek össze – és még folytathatnánk a sort.

A gettó túlélői számára az épített környezet egybefonódott a traumatikus emlékekkel. Erről tanúskodik két visszaemlékezés azzal kapcsolatban, hogy miként viszonyultak később ehhez a területhez. Az első részlet Kinszki Judit interjújából származik: „Azóta se mentem el az Akácfa utcába abba a házba, ahol a gettó volt, se abba, ahonnan elvittek minket, a Király utcából. Mikor megyek, ott a sarkon megállok, ez az a ház – bemenni az udvarba, ahol álltunk ott, ahol szétválasztottak; ordítottak a nyilasok, hogy öt percet adnak, s hallottuk fönt a lövöldözést, mert biztos volt, aki elbújt, és azt ott helyben lelőtték. Nem tudok oda elmenni."[90] Ezzel szemben Gombos Endréné számára a traumát felülírta a felszabadulás pillanata, ami arra késztette, hogy minden évben megemlékezzen: „Ez valóban felszabadulás volt. El is megyek minden január tizennyolcadikán a gettófalhoz, ott van egy ünnepség, és április negyedikén is elmegyek mindig a Szabadság térre, a szovjet hősi emlékműhöz."[91]

Tehát elmondható, hogy a múltbeli tapasztalatok hosszú időn keresztül rányomták bélyegüket e területre mind a túlélők, mind a nemzsidó lakosság szemében. Ennek ellenére a gettó időszakára sokáig egy-egy emléktáblán kívül semmi nem emlékeztette az azóta felnőtt generációkat, sőt, az elmúlt évtizedekben valódi bulinegyeddé vált a terület. 2023-ban azonban elhelyezték a gettó határát jelölő markereket, és 2024 októberében elkészült a Klauzál téri tömegsír áldozatainak emlékműve is.[92]

---

90 Kinszki Judit visszaemlékezése. *Centropa*, https://www.centropa.org/hu/biography/kinszki-judit letöltve: 2024. szeptember 25.

91 Gombos Endréné visszaemlékezése. *Centropa*, https://www.centropa.org/hu/biography/gombos-endrene letöltve: 2024. szeptember 25.

92 Hetedik Műterem, *Gettó emlékmű*, https://hetedik.hu/munkak/getto-emlekmu/ letöltve: 2024. június 7. Az erzsébetvárosi zsidó élet emlékezetéről, a megemlékezés és emlékeztetés formáiról lásd: Szívós Erika. „A Belsô-Erzsébetváros múltja és zsidó öröksége: emlékezés és emlékezet 1945-tôl napjainkig" in *Múlt és Jövő* 77/2, 2016, 59–71.